

NEOLIBERALISME

EEN NEDERLANDSE GESCHIEDENIS

Bram Mellink en Merijn Oudenampsen

*Met een hoofdstuk door
Naomi Woltring*

Boom – Amsterdam

Dit boek kwam tot stand in het kader van het onderzoekproject *Market Makers. A political history of neoliberalism in the Netherlands (1945-2002)*, uitgevoerd aan de Universiteit Utrecht en de Universiteit van Amsterdam met financiële ondersteuning van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (nwo) (Vrije Competitie nr. 360-52-200).

Vormgeving omslag: Mijke Wondergem

Vormgeving binnenwerk: Pieter Kers

© 2022 Bram Mellink en Merijn Oudenampsen

© 2022 Boom uitgevers Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.)

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 978 90 244 4249 2

NUR 680

www.boomgeschiedenis.nl

www.boomuitgeversamsterdam.nl

Inhoudsopgave

INLEIDING – Neoliberalisme: een Nederlandse geschiedenis	7
1. Van nachtwaker tot marktwachter (1929-1946)	19
2. Politici zonder partij (1947-1952)	37
3. Het calvinistisch compromis van de wederopbouw (1948-1958)	57
4. De wedergeboorte van een boekhoudersmentaliteit (1952-1966)	77
5. Keynesianisme zonder Keynes (1966-1973)	95
6. De crisis van het keynesianisme (1973-1977)	115
7. ‘Ideeën zijn machtiger dan geweren’ (1977-1981)	137
8. De nieuwe zakelijkheid (1982-1989)	161
9. Het verlangen naar een Nederlandse Thatcher (1989-1994)	185
10. De maakbare markt (1994-2002)	209
CONCLUSIE – Een holle staat	231
Verantwoording	245
Noten	251
Bronnen	301
Afkortingen	331
Register	333
Illustratieverantwoording	351

Inleiding

Neoliberalisme: een Nederlandse geschiedenis

De leden van de Mont Pèlerin Society stapten aan boord, de schipper gooide de trossen los en de rondvaartboot voer uit. Opgepropt tegen zijn collega's keek Friedrich Hayek omhoog en hij zag Amsterdamse grachtenpanden en luidruchtige trams aan zich voorbijtrekken.¹ Het was een zonnige nazomerdag in september 1950, slechts vijf jaar na de oorlog. Het goede weer was welkom, want Hayek had de laatste twee dagen doorgebracht in rokerige vergaderruimtes. De Oostenrijkse econoom was naar Nederland gekomen voor het jaarlijkse congres van een genootschap dat hij zelf had opgericht. Voor hem zat zijn oude mentor Ludwig von Mises, wiens ogen schuilgingen achter een dungerande zonnebril. Hij voerde een gesprek met een buurman die wat onhandig over het smalle gangpad leunde. Wat verderop stak het markante hoofd van Wilhelm Röpke net boven dat van andere aanwezigen uit. De Duitse econoom en overheidsadviseur was dankzij zijn goedbezochte lezingen internationaal in opkomst en genoot ook in naoorlogs Nederland bekendheid. Met hen en enkele tientallen andere geestverwanten had Hayek de afgelopen dagen intensief vergaderd over de economische voorwaarden voor politieke vrijheid. Thema's variërend van Europese economische integratie tot belastingpolitiek waren aan bod gekomen.² Vandaag, op woensdag 6 september, mocht de Mont Pèlerin Society de benen strekken, zodat de leden de lezingen van morgen met frisse zin konden bijwonen. Tijdens een publieksbijeenkomst die was belegd door de Vereniging voor de Staathuishoudkunde, Nederlands meest prestigieuze economenvereniging, zou Hayek met twee collega's hun neoliberale leer uit de doeken doen.

Wie aan het neoliberalisme denkt, denkt aan Ronald Reagan en Margaret Thatcher, de twee regeringsleiders die omstreeks 1980

furore maakten als boegbeelden van het nieuwe marktdenken. Nederlandse kenners van het neoliberalisme hebben tot nu toe altijd verondersteld dat dit gedachtegoed ons land vanuit het buitenland bereikte en pas in de jaren tachtig en negentig ingang vond. SP-leider Jan Marijnissen die in de jaren negentig grote politieke successen boekte met zijn kritiek op 'het neoliberalisme', omschreef het als een Brits-Amerikaans importproduct dat met de verlokkingen van 'the American way of life' in de jaren tachtig zijn intrede deed.³ Historicus Maarten van Rossem schreef in *Kapitalisme zonder remmen* dat het neoliberalisme werd gevoed door 'het traditionele Amerikaanse ethos van *rugged individualism*.'⁴ Filosoof Hans Achterhuis noemde het neoliberalisme een wildwestkapitalisme, dat hij in *De utopie van de vrije markt* toeschreef aan de libertarische Amerikaanse schrijfter Ayn Rand.⁵ Geen van hen wist dat vooraanstaande neoliberalen wier werk in de jaren tachtig internationaal werd herontdekt, al in de jaren vijftig op uitnodiging van Nederlanders rondtuften door de Amsterdamse grachten.

Toch is de geschiedenis van het neoliberalisme ook een Nederlandse geschiedenis. We weten er echter weinig over. 'Het neoliberalisme' neemt in ons verleden, als het al ter sprake komt, meestal de vorm aan van een ongrijpbare tijdgeest die politieke partijen stapsgewijs binnendrong. Eerst bereikte het de VVD van Hans Wiegel, toen het CDA van Ruud Lubbers, vervolgens de PvdA van Wim Kok en ten slotte doordrong het vrijwel het gehele bestel.⁶ Politieke ideeën verspreiden echter niet zomaar over de wereld: ze worden door mensen uitgedragen die ze vertalen naar de situaties waarin zij zich bevinden.⁷ Wat in één land werkt, slaat niet automatisch aan in landen met andere politieke systemen, andere politieke verhoudingen en andere culturele normen.⁸ De neoliberale econoom Milton Friedman stelde begin jaren vijftig al vast dat 'de doctrine, welke veelal het neo-liberalisme wordt genoemd [...] min of meer tegelijkertijd in verscheidene delen van de wereld [is] ontwikkeld.'⁹ In dit boek reconstrueren we hoe dat in Nederland is gegaan. We laten zien dat het neoliberalisme al sinds de jaren vijftig een noemenswaardige – maar zelden (h)erkende – invloed uitoefent op de Nederlandse politiek.

Deze invloed verwierf het niet op de gebruikelijke wijze. Wie in een democratie politieke invloed zoekt, kan een partij oprichten en deelnemen aan verkiezingen. Nederland heeft echter nooit noemenswaardige neoliberale partijen gekend en ook in het buitenland

zijn ze zeldzaam gebleven. Internationaal toonaangevende neoliberalen toonden zich vanaf het begin wars van politieke partijvorming. ‘De richting waarin wij zullen gaan [wordt] niet zozeer bepaald [...] door de dagelijkse wisselingen in de politieke krachtsverhoudingen of door de leuzen van de partijen of zelfs door haar beginselen,’ meende Friedman in 1952.¹⁰ Ook Hayek vond dat de neoliberalen zich niet mochten laten misleiden door ‘de tegenwoordige politieke vooroordelen waardoor politici zich laten gijzelen.’¹¹ Tegenover de ‘oppervlakkige’ en ‘modegevoelige’ partijpolitiek van hun tijd stelden Hayek en Friedman een visionaire ideeënpolitiek, waarmee zij op de lange termijn invloed hoopten te verwerven.

Ook Nederlandse neoliberalen wilden de onderstroom in de politiek verleggen en geloofden dat niet partijen, maar ideeën de weg daartoe baanden.¹² Ze spraken geringschattend over de invloed van Haagse politici en hoopten op structurele verandering door niet alleen beroepspolitici, maar ook opiniemakers, wetenschappers en ambtenaren te overtuigen. Het gemêleerde gezelschap waarop neoliberalen hun ideeën afvuurden, maakte hun beweging veelzijdig en diffuus. Een opiniemaker die in de krant voor marktwerking pleit verspreidt neoliberale denkbepelden vanuit een andere positie en met andere motieven dan een universitaire econoom die rond hetzelfde thema carrièrekansen ruikt. Een VVD-politicus, een CDA-politicus en een PvdA-politicus die op grond van een neoliberale redenering voor flexibilisering van de arbeidsmarkt stemmen, kunnen dit doen zonder dat hun hierbij dezelfde toekomst van werk voor ogen staat. De neoliberale beweging is vanaf het begin een amalgaam geweest van mensen met verschillende beroepen, belangen en overtuigingen. Om deze beweging in beeld te brengen volgen we in dit boek daarom niet ‘het neoliberalisme’, maar de neoliberalen die ondanks hun uiteenlopende achtergronden en beweegredenen een op hoofdlijnen opvallend gelijksoortige visie op de relatie tussen overheid en markt uitdroegen. Tijdens onze zoektocht laten we ons leiden door drie vragen: waar werden neoliberale ideeën uitgedacht, hoe raakten ze verspreid en waar sloegen ze aan?

Neoliberale netwerken ontstonden in Nederland tijdens de economische crisis van de jaren dertig en werden bevolkt door wetenschappers, ambtenaren, ondernemers en journalisten die zich samen bezonnen op een nieuwe liberale politiek. Nadat deze Nederlanders zich in 1950 aansloten bij de Mont Pèlerin Society,

dachten zij ook in internationaal verband over het neoliberalisme na. Vrijwel geen van de Nederlandse neoliberalen was politicus van beroep, maar nagenoeg allemaal hadden ze politieke bedoeelingen. Ze lobbyden bij politici of ambtenaren, schreven stukken in de dagbladpers of voerden er de redactie. Later, in de jaren zeventig en tachtig, leidden liberaal geïnspireerde economen studenten op tot beleidsambtenaren. Sommigen van hen vervulden dubbel functies. Zij doceerden bijvoorbeeld aan universiteiten, maar werkten ook als topambtenaar op een ministerie. Neoliberalen kwamen meestal rond voor hun overtuigingen uit, maar omdat zij hun denkbeelden hoofdzakelijk ventileerden in technische, ambtelijke debatten bereikten ze zelden een breed publiek.¹³ Weinig van hun interventies zijn hierdoor als liberaal herkend.

De onzichtbaarheid van de liberale beweging wordt daarnaast verklaard door haar ongebruikelijke organisatievorm. De Nederlandse neoliberalen bleven hun vroege voornemens trouw en richtten geen politieke partijen op. Ze streefden daarentegen naar invloed onder leden van gevestigde organisaties, die in de regel niet zitten te wachten op georganiseerde zendelingen van buiten. Daarom zagen sympathisanten van het neoliberalisme zelden aanleiding zich onder de banier van ‘het’ neoliberalisme te presenteren. In hun strategie spiegelde zij zich aan hun politieke vijanden: de socialisten. In Nederland school de kracht van het socialisme, volgens de prominente liberaal uit de jaren vijftig Abraham Zeegers, niet in ‘de PvdA, maar [in] het socialisme buiten de PvdA, zoals men dat kan vinden bij de KVP, de ARP, de CHU en, ja daar ook, bij de VVD’.¹⁴ Neoliberalen geloofden dat het politieke speelveld werd bepaald door grote ideële krachten die de partijpolitiek overstegen.¹⁵ Daarom wilden zij een eigen ideële beweging opbouwen die politici – ongeacht hun partij – van het socialistische dwaalspoor af zou helpen. Zij moesten een liberale koers gaan varen. ‘We moeten nuchter onderzoeken wat we met overtuigingskracht en voorlichting kunnen bereiken,’ vond Hayek in 1947, en Nederlandse neoliberalen zegden hem dat al spoedig na.¹⁶

Op zoek naar de neoliberalen

In veel beschouwingen over ‘het’ neoliberalisme ontbreken de neoliberalen. Kritische analisten van het neoliberalisme hebben het

verschijnsel geduid als een nieuwe fase van het kapitalisme, als een onvermijdelijk economisch proces (globalisering), als neergang van de democratie of als een psychologische state of mind.¹⁷ Dergelijke abstracte beschouwingen leveren interessante inzichten op in de structurele effecten van neoliberaal denken en neoliberaal beleid, maar ze werpen weinig licht op de herkomst van het neoliberalisme: wie droegen deze denkbeelden uit, wat motiveerde hen en wat is de politieke invloed van de neoliberalen geweest?

De belangstelling voor de herkomst van het neoliberalisme is na de financiële crisis van 2008 internationaal snel opgekomen. Onder Nederlandse historici bleef het echter stil, en dus is dit het eerste boek waarin het Nederlandse neoliberalisme tot zijn oorsprong wordt herleid. Dit boek benadert het neoliberalisme niet als een abstract verschijnsel, maar volgt de personen en instanties die het neoliberalisme in Nederland hebben bedacht, vertaald en verspreid. Door deze dragers van dit gedachtegoed te volgen worden hun politieke denkbeelden beter begrijpelijk en springen ook hun innovatieve organisatievormen in het oog. Op deze manier wordt het bovendien mogelijk een indruk te krijgen van de concrete invloed die de neoliberale beweging heeft uitgeoefend op politiek en bestuur. Zo krijgt het neoliberalisme een plaats in de Nederlandse geschiedenis.

Uit internationaal onderzoek naar het neoliberalisme blijkt telkens het grote belang van de Mont Pèlerin Society voor de internationale neoliberale beweging en haar nationale vertakkingen.¹⁸ De Mont Pèlerin Society was een neoliberale denktank, vernoemd naar het Zwitserse bergdorp Mont Pèlerin en opgericht op initiatief van Hayek in 1947. De organisatie functioneerde in haar eerste jaren als ontmoetingsplaats voor een kleine groep ideologisch gelijkgestemden. Later dijde de Mont Pèlerin Society verder uit en werd haar ook een grotere invloed toegedicht: historici hebben erop gewezen dat ideeën van vooraanstaande leden van de Mont Pèlerin Society een inspiratiebron zijn geweest voor het regime van Augusto Pinochet in Chili, maar ook voor Margaret Thatcher en Ronald Reagan. Over de vraag wat dit precies zegt over de invloed van de Mont Pèlerin Society verschillen de meningen, maar dat het neoliberalisme uit de Mont Pèlerin Society in de tweede helft van de twintigste eeuw op verschillende plaatsen opdook, daarover zijn deskundigen het eens.

Toch heeft de Mont Pèlerin Society niet zozeer de aandacht van

onderzoekers getrokken vanwege haar vermeende invloed, maar vanwege de personen die het genootschap samenbracht. Leden traden – en treden – toe tot dit ‘gedachtecollectief’ om te spreken over politieke, economische en culturele kwesties die zij relevant achten voor de ontwikkeling van het neoliberale denken.¹⁹ Voor onderzoekers van het neoliberalisme is de Mont Pèlerin Society bovenal een plaats geworden om toonaangevende neoliberale denkers te identificeren, die door hun gebrek aan partijlidmaatschappen elders moeilijk vindbaar zijn.²⁰ Deze aanpak werkt, omdat neoliberalen de Mont Pèlerin Society van oudsher zelf beschouwden als het internationale knooppunt van hun politieke netwerk.²¹

Dit gevoel van politieke geestverwantschap binnen de Mont Pèlerin Society betekent niet dat neoliberalen het op alle vlakken eens waren of dat hun ideeën aan de basis stonden van beleidsmatige blauwdrukken die overal ter wereld konden worden toegepast. Het neoliberalisme is juist een levensvatbare politieke stroming gebleken omdat zijn aanhangers hun – slechts op hoofdlijnen gedeelde – ideeën op verschillende manieren uitwerkten en toepasten. Evenals andere ideologieën dankt het neoliberalisme zijn aantrekkingskracht mede aan het aanpassingsvermogen van zijn aanhangers, die het neoliberalisme in voorafgaande decennia telkens levend hielden door hun denkbeelden steeds op nieuwe situaties en omstandigheden af te stemmen.²²

Net als uit andere grote ideologieën, zoals het socialisme en de christendemocratie, zijn dus ook uit het neoliberalisme verschillende ideële vertakkingen, beleidstradities en ideologische mengvormen ontstaan.²³ De neoliberalen die in de jaren vijftig vreesden dat een door de overheid geleide planeconomie in aantocht was, beriepen zich op andere ideeën dan de neoliberalen die in de jaren negentig een afgeslankte en doelmatiger verzorgingsstaat nastreefden. Ambtenaren van de ministeries van Economische Zaken en Financiën raakten in de jaren vijftig allebei beïnvloed door neoliberale denkbeelden, maar werkten deze uit in verschillende beleidstradities. Waar Economische Zaken zich bijvoorbeeld op neoliberale ideeën beriep om de naoorlogse economische groei aan te wakkeren, legde Financiën de prioriteit bij matiging van de overheidsuitgaven. Mengvormen van neoliberalisme en andere ideologieën ontstonden automatisch omdat neoliberalen invloed zochten in al bestaande organisaties, waar nu eenmaal ook mensen rondliepen met andere overtuigingen. Weinig Haagse politici

die zich voor marktgericht beleid hebben ingezet deden dit enkel uit neoliberale overtuigingen. Vaak beschouwden zij zichzelf geeneens als liberaal. Dit betekent echter niet dat ze niet door neoliberale ideeën zijn beïnvloed, of dat hun bijdrage aan de verspreiding van deze denkbeelden dus gering was. Integendeel: zoals zal blijken wonnen politici vaak een nieuw publiek voor neoliberale ideeën door deze denkbeelden met elementen uit andere ideologieën te vermengen.

Ondanks de vele mengvormen en beleidstradities waarin het neoliberalisme uitdrukking vond, is het door de tijd heen herkenbaar gebleven dankzij een specifieke invulling die neoliberalen gaven aan het samenspel tussen overheid en markt. Neoliberalen geloven in de grond van de zaak dat alleen een actieve overheid in staat is om het voortbestaan van de vrije markt te verzekeren.²⁴ Hiermee onderscheiden zij zich van klassiek-liberalen, die geloven in een nachtwakerstaat die onder het motto 'laissez faire, laissez passer' zijn handen aftrekt van de 'natuurlijke' vrije markt.²⁵ Neoliberalen nemen afstand van het idee van een 'natuurlijke' vrije markt. De markt bestaat volgens hen dankzij een overheid die het eigendomsrecht regelt, voorzieningen treft voor internationale handel en waar mogelijk de concurrentiezin aanwakkert. Een vrije markt vergt volgens neoliberalen marktpolitiek. Hun geloof in een door de overheid maakbare markt werkt ook door in hun beeld van de economie als wetenschap. Neoliberalen nemen afstand van de econoom als afzijdige beschouwer die, naar klassiek-liberaal inzicht, de natuurlijke vrije markt leert kennen door haar vaste wetten nauwkeurig te observeren. Daarentegen beschouwen zij de econoom als een deskundig beleidsadviseur die de overheid inlicht over de te voeren marktpolitiek. Economische kennisvorming en beleidsadvies zijn voor veel neoliberalen nauw verwant.

Hun geloof in de verwevenheid van ambtelijke en wetenschappelijke kennisvorming delen neoliberalen met sociaal-liberalen en sociaaldemocraten, maar verder hebben deze stromingen weinig met elkaar gemeen. Waar neoliberalen een overheid bepleiten die de markt aanjaagt, willen sociaal-liberalen en sociaaldemocraten het marktmechanisme juist temmen of inperken.²⁶ Volgens neoliberalen is het marktmechanisme echter een wezenlijk onderdeel van de vrije samenleving, die slechts dankzij concurrentie kan bestaan. Daarom menen zij dat overheidsbeleid het concurrentiemechanisme nooit mag doorkruisen, en zetten zij zich in voor een

staat die zijn burgers onderwerpt aan een goed doordacht en stevig verankerd concurrentieregime.

Deze grondbeginselen van het neoliberalisme hebben in de loop der tijd in verschillende gedaanten hun neerslag gevonden in beleid. Ze zijn bijvoorbeeld van invloed geweest op Nederlands en Europees marktbeleid ten aanzien van monopolies en kartels.²⁷ In de publieke sector hebben sympathisanten van het neoliberalisme, vooral vanaf de jaren tachtig en negentig, voor georganiseerde concurrentie gepleit – ‘marktwerking’ in het Nederlands. Te denken valt aan het Nederlandse zorgstelsel waar concurrentie tussen zorgaanbieders en zorgverzekeraars, begrensd door strenge regels, sinds 2006 de norm geworden is.²⁸ Een ander voorbeeld is de woonsector, waar koopwoningen de sociale woningbouw steeds meer hebben verdrongen en de vroegere volkshuisvesting hebben getransformeerd tot ‘huizenmarkt’. Ook de verzelfstandiging van de Nederlandse Spoorwegen en Prorail, die concurrentie op het spoor ruim baan gaf, illustreert het neoliberale samenspel tussen overheid en markt.²⁹

Neoliberalen zijn marktwerkers en geven hier op verschillende manieren invulling aan. De wetenschappelijke en ambtelijke denktradities die hieruit zijn ontstaan, zullen in dit boek nog uitvoerig aan de orde komen. Beleidsonderzoek toont aan dat wetenschappers en ambtenaren vaak belangrijke ontwikkelaars van politiek gedachtegoed zijn.³⁰ Het neoliberalisme is op deze regel geen uitzondering en dat is eigenlijk niet meer dan logisch.³¹ Wie via de overheid een marktgerichte sociaal-economische orde wil vestigen, maakt zich bij uitstek afhankelijk van de economische deskundigheid die wetenschappers en beleidsmakers kunnen leveren.³²

Dat ambtenaren en wetenschappers belangrijke partijen zijn bij politieke kennis- en besluitvorming, is geen nieuw inzicht. Toch is het belangrijk hun politieke rol hier uit te lichten, omdat dit eens te meer duidelijk maakt dat lang niet alle personen die het neoliberalisme ontwikkelden, zelf doorgewinterde neoliberalen waren. Mensen kunnen zich vanuit allerlei motieven ingeven met een (politieke) denktraditie. Ze kunnen dit doen vanuit een belang, bijvoorbeeld omdat ze menen dat een door de overheid gereguleerde vrije markt in hun voordeel werkt. Ze kunnen gedreven worden door een ideaal, omdat ze bijvoorbeeld geloven dat alleen de vrije markt individuele vrijheid kan verzekeren. Ze kunnen zich op een

idee storten omdat ze zichzelf als opiniemaker in de kijker willen spelen. Ze kunnen als ambtenaar een beleidstraditie voortzetten zonder zich van de politieke oorsprong van die traditie bewust te zijn. Mensen kunnen zich afficheren als christendemocraat of zelfs sociaaldemocraat en toch bijdragen aan de ontwikkeling van neoliberal denken.

De markt meester?

Hoe zichtbaar is het neoliberalisme in Nederland? Toen premier Thatcher in 1984 Nederland bezocht, grapte ze tegen haar Nederlandse ambtgenoot: ‘Mr. Lubbers, are you really intending to cut the salaries of your public employees by more than 3%? That’s a disaster. I am supposed to be the toughest in Europe. You are going to ruin my reputation as the Iron Lady.’³³ *Time Magazine*, dat dit verhaal optekende, doopte premier Lubbers tot ‘Ruud Shock’. Het zou niet de laatste keer zijn dat Nederland de reputatie kreeg toebedeeld wel érg van het marktdenken te zijn. Vijftien jaar later complimenteerde president Bill Clinton premier Kok met zijn inzet voor marktgerichte hervormingen in de parse kabinetten. Clinton klopte de wat schuchter naast hem staande Kok joviaal op de schouders en prees hem om zijn internationale voortrekkersrol. Deze had volgens de Amerikaanse president te weinig aandacht getrokken: ‘Wim Kok, from the Netherlands, actually was doing all this before we were. He just didn’t know that – he didn’t know anybody [...] who could put a good label on it.’³⁴

Beide anekdotes impliceren dat Nederlanders lange tijd weinig oog hadden voor de marktgerichte hervormingen die buitenlanders wél opmerkten. Hoewel het maatschappelijk debat over het neoliberalisme sinds de financiële crisis van 2008 is aangezwengeld, zijn de sporen van de lange stilte over marktgerichte hervormingen in Nederland nog altijd merkbaar. Allereerst blijkt dit uit een algemeen gebrek aan kennis over het neoliberalisme in dit land. Hoewel het neoliberalisme in Nederland ver teruggaat, is deze lange geschiedenis tot nu toe enkel aangestipt in het vergeten proefschrift van Gerrit Meijer, lid van de Mont Pèlerin Society.³⁵ Maar ook de huidige staat van Nederland wordt in de bestaande geschiedschrijving nauwelijks erkend. Voortbouwend op de naoorlogse geschiedenis zoals deze meestal wordt verteld, wordt in de regel verondersteld dat Ne-

derland na de Tweede Wereldoorlog onder premier Willem Drees de basis legde voor sociale zekerheid. Deze werd in de jaren zestig uitgebouwd tot een volwaardige verzorgingsstaat, die na de oliecrisis van 1973 echter financieel onhoudbaar werd.³⁶ Daarna volgden bezuinigingen, maar met mate, waardoor Nederland nog altijd tot de gematigde verzorgingsstaten zou behoren die het midden houden tussen overheid en markt, conform de regels van het continentaal-Europese 'Rijnlands model'.

Tal van indicatoren wijzen inmiddels echter anders uit. Internationaal vergelijkend onderzoek laat zien dat Nederland zijn verzorgingsstaat sinds de jaren tachtig in een uitzonderlijk hoog tempo terugdrong.³⁷ Uit een vergelijking tussen 37 (grotendeels westerse) lidstaten van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) blijkt dat vrijwel alle aangesloten lidstaten hun uitgaven aan sociale zekerheid tussen 1984 en 1997 zagen stijgen. Dit gold zelfs voor het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten. Nederland en België waren de enige OESO-lidstaten die hun sociale zekerheidskosten terugdrongen en Nederland ging met een percentage van 5,1 internationaal aan kop.³⁸ Lag het niveau van publieke uitgaven in Nederland in 1980 nog rond dat van Zweden, rond de millenniumwisseling naderden ze het peil van Groot-Brittannië.³⁹ Nederland heeft in dezelfde periode zijn vermogensbelastingen zo drastisch verlaagd dat het vandaag de dag behoort tot de landen met de grootste vermogensongelijkheid ter wereld.⁴⁰ In vijftien jaar tijd verdubbelde het aandeel van de *Quote* top-500 van rijkste Nederlanders in het totale Nederlandse vermogen van 6,5 procent in 1997 tot 12,5 procent in 2012.⁴¹ Nederland is de Europese kampioen flexwerk en ging veel verder dan andere landen in het privatiseren en verzelfstandigen van publieke diensten, zoals de Staatsmijnen, Hoogovens, KLM, de PTT en de Postbank.⁴²

Alleen historisch onderzoek kan uitwijzen of dergelijke ontwikkelingen te herleiden zijn tot het neoliberalisme. En pas als dit neoliberalisme een gezicht heeft gekregen, wordt duidelijk aan wie critici van 'het' neoliberalisme hun kritiek zouden moeten richten. Albert Hunold, de eerste grote fondsenwerver van de Mont Pèlerin Society, herinnerde zich later in zijn leven hoe de Mont Pèlerin Society in de eerste jaren van haar bestaan belachelijk werd gemaakt. Hij riep de beroemde Oostenrijkse econoom Joseph Schumpeter in herinnering die in 1950, daags voor zijn eigen dood, ten overstaan van vakgenoten het sterven van het liberalisme aankondigde.

De wisse dood van het liberalisme werd volgens Schumpeter onderstreept door het esoterische overleg van zijn laatst overgebleven liberale vakgenoten 'op de top van een Zwitserse berg waarvan ik de naam vergeten ben'.⁴³ Vijfenzeventig jaar na de oprichting van de Mont Pèlerin Society wordt het neoliberalisme overal waargenomen en is het beeld ervan onscherp geworden. Die scherpte kan slechts worden herwonnen door deze politieke stroming tot haar oorsprong te herleiden en haar ontwikkeling daarna stap voor stap te volgen.

1

Van nachtwaker tot marktwachter (1929-1946)

Op 4 december 1945 zette Henri Keus voet aan wal in New York City. De 56-jarige ondernemer had de afgelopen vijf jaar hoofdzakelijk in zijn woonplaats Hengelo gezeten en nu kon hij eindelijk zijn internationale zakenpartners van Westinghouse Electric International Company op Wall Street weer eens spreken. Keus was directeur van de Hengelosche Electricische en Mechanische Apparaten Fabriek, een groot Twents bedrijf dat zich toelegde op industriële elektrotechniek. Met Werkspoor bouwde de HEEMAF de Nederlandse treinen. Omdat de spoorsector prioriteit genoot bij de wederopbouw van Nederland had Keus van de ambassade in Washington voorrang gekregen op de drukbezette Holland-Amerika Lijn.¹ Maar Keus kwam niet alleen voor zaken. In zijn tas had hij een stapeltje aanbevelingsbrieven van een Duitse econoom, Wilhelm Röpke, en een vertrouwelijk plan van diens hand. Röpke wilde een internationaal tijdschrift oprichten ter vernieuwing van het liberalisme. Nu Keus toch naar de Verenigde Staten reisde, mocht hij Röpke van kopij en kapitaal voorzien.²

Röpke had zijn vertegenwoordiger goed gekozen. Henri Keus was een zakenman met belangstelling voor politiek. In 1937 en 1938 schreef hij wekelijks voor de *Nieuwe Rotterdamse Courant*. Ook las hij vrijwel alles wat in het Engels, Duits en Frans over de vernieuwing van het liberalisme verscheen. Na lezing van Röpkes boek *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart* had Keus in januari 1944 contact met de auteur gezocht, en zo ontstond een briefwisseling tussen de Nederlandse ondernemer en de Duitse econoom. In lange brieven tastten de twee elkaars denkbeelden af en discussieerden ze over een nieuw politiek pamflet dat hun aanstond: *The*

Road to Serfdom van Friedrich Hayek. Voor Röpke was Keus een interessant contact omdat de Nederlandse fabrieksbaas beschikte over een groot internationaal zakennetwerk. Keus herkende op zijn beurt een geestverwant in Röpke, die net als hij een ‘zuivering van het liberalisme’ nastreefde.³ Nadat een vakbondsvertegenwoordiger Keus’ denkbeelden eens als ‘neo-liberalistisch’ had getypeerd, droeg Keus dit predicaat als een geuzennaam. Daags voordat hij op de boot naar de Verenigde Staten was gestapt, noemde hij zich tijdens een lezing in België een ‘entrepreneur *neo-libéral*’, en in de daaropvolgende jaren verdedigde hij geregeld het ‘geëvolueerde, wat ik zou willen noemen: neo-liberalisme’.⁴

Zo ook in Amerika. Als ambassadeur van Röpke verspreidde Keus hier de neoliberale denkbeelden waarvan beide heren overtuigd waren geraakt. Röpke bezon zich al geruime tijd op deze ideologie, maar Keus was een recente bekeerling. In de eerste jaren na de beurskrach op Wall Street lag het *laissez-faire*-liberalisme hem nog in de mond bestorven.⁵ De gevestigde grootindustriële geloofde in de nachtwakerstaat die zich niet met de markt bemoeide. Naarmate de jaren dertig vorderden, begon Keus te twijfelen. Hij vreesde de volksmassa’s die het klassiek-liberalisme in Rusland, Italië, Duitsland en Spanje de nek zouden hebben omgedraaid. Hij kreeg contact met collega-ondernemers en topambtenaren die zijn zorgen deelden. Samen kwamen zij tot een overtuiging die kenmerkend werd voor het neoliberalisme: de vrije markt was te fragiel om haar eigen voortbestaan te verzekeren. Daarom moest de overheid bijspringen.

De jaren dertig markeren een belangrijke fase in de ontwikkeling van het neoliberalisme. Onder invloed van de economische crisis verloor het klassiek-liberalisme zijn gezag en raakten sociaal-liberalen en neoliberalen met elkaar in strijd. Ten tijde van de beurskrach van 1929 hadden de neoliberalen zich nog nauwelijks van het klassiek-liberalisme losgemaakt. Toen in 1939 de Tweede Wereldoorlog uitbrak, waren hun belangrijkste denkbeelden daarentegen uitgekristalliseerd. De tussengelegen tien jaar zijn daarom bij uitstek geschikt om het ontstaan van het neoliberalisme nader onder de loep te nemen. Het neoliberalisme had niet één oorsprong, want de ideologische bezinning waaruit het werd geboren vond op verschillende momenten en in verschillende gemeenschappen plaats: eerst in Wenen, later in Parijs, Genève, Londen, Freiburg im Breisgau en Chicago.⁶ Denkers uit deze werelden